

uymasının zorunlu görülmemesi gibi esaslar eski örneklerle bakılarak düzenlenmiş olup daha sonra bunlara uymayan birçok naht örneği ortaya çıkmıştır. Başlıca naht şekilleri şöylece özetlenebilir: **1. Fiil nahti.** Çok kullanılan selâm, dua, iltifat ve dinî alâmet formülleri halindeki cümlelerden, onu söylemek ve muhtevasının gerçekleştiğini bildirmek üzere “fa’lele” kalıbında fiillerin elde edilmesidir. Bu tür menhût kelimelerin çoğu İslâmî dönemde ortaya çıkmıştır. Hasbünallah → hasbele, bismillâhirrahmânirrahîm → besmele gibi. **2. Sıfat nahti.** İki kelimededen aynı anlamda veya daha vurgulu bir sıfatın elde edilmesidir: “ضبر” (toplamak) + “ضبط” (sıkıca tutmak) → “ضَبْرٌ” (sert / sıkı [adam]) gibi. **3. İsim nahti.** Bağımsız iki isimden bazı harflerin alınıp birleştirilmesidir: “جَلَدٌ” (katı, sağlam) + “جَمَدٌ” (buz) → (cl+md) → “جَلْمُودٌ” (taş, kaya) gibi. **4. Nisbet nahti.** Tek yere, kabileye ve şeye nisbetle iki yere veya iki şeye nisbet edilmek üzere iki şekli vardır. Birincisi, özellikle “abdü” ile isim tamlaması oluşturan kabile adlarında görülen en eski naht biçimidir. İsim tamlamasını oluşturan iki kelimededen her birinin ilk iki harfinin alınıp birleştirilmesi ve daha sonra nisbet “yâ”sı eklenmesi suretiyle meydana gelir: Abdülkays → Abkase → Abkasî gibi. İki şeye veya iki yere mensubiyet bildiren nisbet nahtine örnek olarak da Taberhazî (Taberistan ve Hârizmli) gibi. **5. Tahfif nahti.** “Benû” ile isim tamlaması oluşturan ve harf-i ta’rif alan kabile adlarında söyleyiş kolaylığı sağlamak amacıyla yapılmıştır: Benû’l-Anber → Bel’anber gibi. **6. Harf (edat) nahti.** Halîl b. Ahmed, Sibeveyhi, Ferrâ ve Müberred gibi kadîm dilcilerin birçoku bazı edatların mürekkep (menhût) olduğunu söylemiştir: Lâkinne → lâkin + ene veya lâ + ke+enne; len → lâ + en gibi.

NATO, UNESCO vb. kelimelerin ilk harflerinden oluşan kısaltmalar İslâm bilim geleneğinde benzer bir şekilde mevcuttur: حَدَّثَنَا نَا ← (bize hadis rivayet etti), أَخْبَرَ ← (sözünü sona erdi), انْتَهَى كَلِمَةً (sonuna kadar) gibi.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîl b. Ahmed, *Kitâbü’l-ʿAyn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî – İbrâhim es-Sâmerâî), Beyrut 1408/1988, I, 60; III, 191 vd.; Sibeveyhi, *Kitâbü Sibeveyhi* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1408/1988, II, 88; Câhiz, *el-Buhalâ* (nşr. Tâhâ el-Hâcîrî), Kahire 1958, s. 106; İbn Fâris, *es-Şâhibî fi fıkhi’l-luğa* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1977, s. 157; *Meşkâiyisü’l-luğa*, I, 328 vd.; Ebû Mansûr es-Seâlîbî, *Fıkhi’l-luğa*, Beyrut 1419/1999, s. 428; Süyûtî, *el-Müzhir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâ’i’l-kütübî’l-Arabiyye),

I, 482-485; C. Zeydân, *el-Felsefetü’l-luğaviyye*, Beyrut 1886, s. 71-97; Ali Abdülvahîd Vâfi, *Fıkhi’l-luğa*, Rabat 1381/1962, s. 180-183; Mustafa Sâdik er-Râfîi, *Târîhu âdâbi’l-ʿArab*, Beyrut 1394/1974, I, 187-189; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi fıkhi’l-luğa*, Beyrut 1983, s. 243-274; M. Muhyiddin Abdülhamîd, *Dürüsü’l-taşrif*, Beyrut 1411/1990, s. 25-28; Mes’ûd Bûbû, *Fi fıkhi’l-luğati’l-ʿArabiyye*, Dimaşk 1414-15/1994-95, s. 120-144; Abdullah Emîn, *el-İştikâk*, Kahire 1420/2000, s. 391-405; a.mlf., “Bağış fi ‘ilmi’l-İştikâk”, *MMLA*, I (1934), s. 381-393; M. Dârf Hamâdi, “en-Naht fi’l-ʿArabiyye ve’sitihâmühü fi’l-muştalâhâtî’l-ʿilmiyye”, *MMLr.*, XXXI/2 (1980), s. 162-179; Vecih es-Semmân, “en-Naht”, *MMLADm.*, LVII/1-2 (1402/1982), s. 92-114; LVII/3-4 (1402/1982), s. 343-364; J. Stetkevych, “en-Naht Şavğu’l-kelimâtî’l-mürekkebe” (trc. M. Hasan Abdülazîz), *Havliyyâtü Külliyyeti dâri’l-ʿulûm*, sy. 9, Kahire 1983, s. 71-102; M. Yûsuf Hasan, “Devrî’l-naht fi teysîri’l-edâ’î’l-ʿilmi bi’l-ʿArabiyye”, *MMLA*, LXXVIII (1416/1996), s. 124-131; Memdûh M. Hasâra, “el-İştikâku’l-nahtî ve eşerühü fi vaz’î’l-muştalâhât”, *et-Türâşü’l-ʿArabî*, XVIII/71-72, Dimaşk 1418/1998, s. 84-95; Ahmed Matlûb, “en-Naht fi’l-ʿArabiyye”, *MMLr.*, XLVIII/2 (1422/2001), s. 5-29; M. Seyyid Ali Belâsî, “en-Naht fi’l-luğati’l-ʿArabiyye”, *ed-Dirʿiyye*, V/18-19, Riyad 1423/2002, s. 445-456.

M. REŞİT ÖZBALIKÇI

NAHV

(bk. NAHİV).

NÂİB

(النائب)

İslâm devletlerinde hükümdar, vali, kadı gibi devlet ricâlinin vekili, temsilci veya yardımcısı.

Sözlükte “birini temsil etmek, birine vekâlet etmek” anlamındaki **nevb** (niyâbe) masdarından türeyen **nâib** (çoğulu nüvâb), “bir makamın sorumluluğunu asil sahibi yerine geçici bir zaman için yüklenen kimse” demektir. Çeşitli İslâm devletlerinde başlıca devlet ricâlinin kendilerine yardımcı olmak veya bulunmadıkları yerlerde ve zamanlarda işlerini yürütmek üzere tayin ettikleri görevlilere nâib adı veriliyordu. Kaynaklarda bazı mâna farklılıkları bulunmakla birlikte nâib yerine **halife**, **vekil** kelimeleri de kullanılmaktadır. Hz. Peygamber’in Medine dışına çıktığında İbn Ümmü Mektûm, Ebû Rûhm Külsûm b. Husayn ve Muhammed b. Mesleme gibi sahâbîleri vekil bıraktığı, bu uygulamanın Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de devam ettiği bilinmektedir.

Terim anlamıyla nâib tayininin İslâm’ın ilk asırlarından itibaren uygulandığı anlaşılmaktadır. Bilhassa valiliğe getirilen bazı

kişilerin çeşitli sebeplerle görev yerlerine bizzat gitmeyip nâib gönderdikleri görülmektedir. Meselâ Hz. Ömer’in Bahreyn valiliğine tayin ettiği Osman b. Ebû’l-Âs İran’da bulunduğu onun adına görevi kardeşi Mugire (veya Hafs) yüklenmişti. Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik tarafından 107’de (725-26) el-Cezîre, İrmîniye ve Azerbaycan valiliğine tayin edilen Mesleme b. Abdülmelik, Bizans seferiyle meşgul olduğundan yerine Hâris b. Amr et-Tâ’îyi göndermişti (Halîfe b. Hayyât, s. 337; İbnü’l-Esîr, V, 137-138). Abbâsî Halifesi Mu’tez-Billâh’ın, kendisini merkezden uzaklaştırmak amacıyla Mısır valiliğine tayin ettiği Bayk Bey görevine gitmemiş, yerine nâibi sıfatıyla üvey oğlu Ahmed b. Tolun’u göndermişti. Abbâsî halifeleri zaman zaman vezir yerine vezir nâibi görevlendirirdi.

Adli teşkilâtta da nâiblerin yer aldığı görülmektedir. Hârûnürreşîd döneminde (786-809) kadîlkudâtlık müessesesinin ortaya çıkması üzerine geniş bölgelere gönderilen kadılara kendilerine nâib edinme yetkisi de verilmekteydi. Herhangi bir sebeple görevlerini yapamayacak müderrisler için de nâib tayin edilirdi. Meselâ Gazzâlî, Bağdat Nizâmîye Medresesi müderrisliğini bırakıp Suriye’ye gidince yerine kardeşi Ahmed el-Gazzâlî bakmıştır. İbn Teymiyye özellikle ulemâ arasından bazı kişileri, yüksek maaşlı kadroları ellerinde tutup görevi az bir ücretle nâiblere yaptırdıklarını söyleyerek eleştirir (Makdisi, s. 115). Zaman zaman imamlar da yerlerine görev yapacak nâibler tutuyordu.

Gazneli Mahmud’un Hindistan seferlerinden sonra başşehre dönerken yerine nâib sıfatıyla Ahmed b. Yinal Tegin’i bıraktığı ve onun Sultan Mesud tarafından aynı görevde tutulduğu bilinmektedir. Gazneliler döneminin çeşitli devlet teşkilâtı kademelerinde de nâibler bulunuyordu.

Büyük Selçuklular’da her divanda ve taşradaki şubelerinde divan başkanından sonra en yüksek makamı nâib işgal ederdi. Hükümdarın teveccühünü kazanan bir divan nâibi bazan diğer devlet erkânını, hatta veziri dahi gölgede bırakabilirdi. Tuğrâiler vezirin yokluğunda özellikle sultanın av partilerinde onun nâibi olarak hazır bulunurdu. Devletin en yüksek malî denetleme mekanizmalarından biri olan Dîvân-ı İşrâf’ın başındaki müşrif her bölgeye veya şehre görevlendirilirdi birer nâib göndererek sultanın tasarrufundaki emlak ve diğer gelir kaynaklarını kontrol altında tutardı. Nizâmül-mülk, nâiblerin görevle-

rini dürüst bir şekilde yapmalarının önemini vurgulayarak halka yük olmamaları ve gayri meşrû kazanç yollarına sapmalarını kendilerine hazineye maaş verilmemesini tavsiye etmektedir (*Siyâsetnâme*, s. 95). Büyük Selçuklular'da hâcib-i kebirlerin nâibi vardı ve atabegler de şehzadelerin nâibi sayılıyordu. İbn Bîbî'nin verdiği bilgilerden Anadolu Selçuklularında divan nâiblerinin önemli görevler yaptığını anlaşılmaktadır (*el-Evâmîrü'l-Alâiyye*, I, 119). Vezirlere de birer nâib verildiği ve Pervâne Emîr Nizâmeddin'in vezirlik teklifini reddedip nâibliğe razı olduğu belirtilmektedir (*a.g.e.*, II, 149).

İlhanlılar'da birinci vezire ve onun yardımcılarıyla vekili durumundaki görevliye nâib adı veriliirdi (Spuler, s. 307-308). Eyaletlere "hâkim" denilen valiler tayin edilir, onların da nâibleri bulunurdu. Vergi meseleleriyle ilgilenmekten başka nâibler görev yaptıkları yerin asayişini sağlamakla da mükelleftiler. Eyyübîler'de Dîvânü'l-mâl'in üyelerinden biri nâibdi ve sultan adına divanda işlerin yürütülmesini kontrol ederdi. Öte yandan Mısır ve Suriye nâibleri sultana vekâleten onun yetkilerini kullanır, azil ve tayinlerde bulunur, ancak çok önemli hususlarda kendisine danışır. Memlûkler devrinin başlangıcında kâdilkudâtların sadece Şâfiler'den seçildiği dönemde kendilerine yardımcı olmaları amacıyla diğer mezhep mensuplarından nâibler görevlendirilirdi. Kâdilkudâtların dört mezhebe göre tayin edilmeye başlanmasından sonra nâiblerin sayısı çok artmış ve sultanlar bazan bunu sınırlamak istemişlerse de başarılı olamamışlardır; nitekim bir ara sadece Kahire'deki nâiblerin sayısı 200'e yaklaşmıştır. Ortaçağ'da kurulan diğer birçok İslâm devletinde de var olan nâiblik Anadolu Selçuklularını, Memlûkler ve Delhi Türk Sultanlığı'nda daha sistemli ve etkili bir kurum haline gelmiş, özellikle merkezde hükümdara vekâlet eden devlet adamları yanında eyalet valilerine ve diğer bazı vali veya kumandanlara nâib-i saltanat unvanı verilmiştir (bk. NÂİB-i SALTANAT). Hükümdarlık makamını vekâleten elinde tutan kadınlar ise "nâibe" unvanıyla anılırdı (Üçok, tür.yer.).

Hindistan'da kurulan bazı İslâm devletlerinde nâib yerine nevab (Nevvâb) terimi yaygınlık kazanmıştır (bk. NEVVÂB).

BİBLİYOGRAFYA :

Vekî, *Ahbârü'l-kuḍât*, I, 162; II, 398; III, 252, 256, 273, 282; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 205; Halife b. Hayyât, *et-Tarih* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1405/1985, s. 337; Belâzürî, *Fütüh* (Fayda), s. 119; Kindî, *el-Vülât ve'l-kuḍât* (Guest), s.

10, 13, 35; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtluğil), s. 72, 95; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., tür.yer.; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 137-138; X, 536-537; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 119; II, 25, 36, 103, 121, 149, 166, 175, 243; Spuler, *İran Moğolları*, s. 307-308, 371-373, 423; Hasan el-Bâşâ, *el-Fünûnü'l-İslâmiyye ve'l-vezâ'if 'ale'l-âşâri'l-'Arabiyye*, Kahire, ts. (Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye), III, 1219-1265; Hasan-ı Enverî, *İşlahât-ı Divânî Devre-yi Gaznevî ve Selcûkî*, Tahran 2535 şş., s. 192; Abdül-mün'im Mâcid, *Nüzümü devleti selâfîni'l-Memâlik ve rûsümühüm fi Mısr*, Kahire 1979, I, 99-100; C. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 142, 220-221, 227, 263, 266, 288, 333; A. K. S. Lambton, *State and Government in Medieval Islam*, Oxford 1985, s. 241, 268, 274-277, 286; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 99-100, 182, 185, 219; Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1993, tür.yer.; Hussein F. Kasasbeh, *The Office of Qâdi in the Early 'Abbâsîd Caliphate (132-247/750-861)*, Mu'tah 1994, s. 147, 270-272; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyarkuk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 145, 196, 198, 201, 224; Hanefî Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, Ankara 2002, s. 194, 195; M. Abdülhay el-Kettânî, *Hız. Peygamber'in Yönetimi: et-Terâibu'l-idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 423, 484-486; G. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu), İstanbul 2004, s. 63, 93, 96, 115, 122, 237, 238, 251, 276, 278, 279, 286, 288, 316; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004, s. 99, 187.

 CASIM AVCI

Osmanlılar'da. Nâiblik Osmanlılar'da başlangıçtan beri mevcuttu. Yeni fethedilen yerlere idareyi temsilen sancak beyi veya subaşı, hukuku temsilen kadı yahut nâib tayin edilmesi bir fetih geleneğiydi. Nâibler, medrese eğitimi alarak özellikle fıkıh alanında kendi kaza dairesinde ihtilâfları çözebilecek bir seviyede tahsil görmüş ilmiye mesleği mensubu kimselerdi. Osmanlı adli teşkilâtında kadı yardımcısı ve vekili olan nâib kadı tarafından belirlenir, Anadolu veya Rumeli kazaskeri tarafından tasdik edilirdi. İstanbul'da nâiblerin tayininde İstanbul kadısı yetkiliydi. Evliya Çelebi'ye göre XVII. yüzyılda Eyüp, Galata ve Üsküdar kazalarına bağlı nahiyelerde çok sayıda nâib görev yapmaktaydı ve bunların oldukça yüksek yevmiyeleri vardı.

XVIII. yüzyılda İstanbul'da nâiblerin sayısı yirmi beş kadardı. Başta İstanbul kadısının başyardımcısı olan Bab Mahkemesi nâibi olmak üzere İstanbul kadılığına bağlı Mahmud Paşa, Ahî Çelebi, Balat ve

Dâvud Paşa mahkemelerinde beş, Galata'da yedi, Eyüp'te yedi ve Üsküdar'da altı mahkeme nâibi bulunmaktaydı. Ayrıca İstanbul'da çarşı ve kapan yerlerini teftiş etmek, esnaf arasındaki ihtilafları çözmek üzere ayak nâibi, kapan nâibi, çardak nâibi, yağ nâibi, keşif nâibi, avarız nâibi gibi seyyar görev yapan nâibler vardı.

Arap şehirlerine tayin edilen Osmanlı kadılarının yerli Arap ulemâsından nâibler seçmesinin yaygın bir uygulama olduğu anlaşılmaktadır. Bu tercihte muhtemelen, konuşulan Arap dili ve lehçeleri konusunda mahallî nâiblerden yardım alma düşüncesi rol oynamıştır. Nitekim Muhibbî ailesinden Fazlullah 1059'da (1649) Mısır kadısı Esîrî Mehmed Efendi'ye nâiblik yapmış, *Hulâsatü'l-eşer* müellifi Muhammed Emîn el-Muhibbî 1101'de (1690) Mekke'de, daha sonra Kahire'de kadı nâibliğinde bulunmuştur.

Nâibler genelde süresiz olarak tayin edilirdi, ancak belirli süreler içinde görev değişiklikleri olurdu. İstisnâ olarak yirmi beş otuz yıl aynı yerde nâiblik yapanlar vardı (BA, MD, nr. V, hk. 282). Nâibler kendisini bu göreve getiren kadı tarafından re'sen görevden alınamayacağı gibi nâibi olduğu kadının azli veya ölümüyle de görevleri sona ermezdi. Ancak yetersizlikleri, bilgisizlikleri, bir yolsuzluğa karışmaları, ehl-i örf ile iş birliği yapmaları gibi sebeplerle azledilirdi. Görevini kötüye kullanan nâibler hakkında Dîvân-ı Hümâyün'a pek çok şikâyet gelir, bunlarla bilhassa kazasker ilgilenirdi. Meselâ Soma kazasında nâiblik yapan Hacı Halife'nin nâiblikten uzaklaştırılması emredildiği halde hâlâ nâiblik yaptığından kazasker tarafından Dîvân-ı Hümâyün'a arz edilmesi üzerine Hacı Halife'nin Kıbrıs'a sürülüp buradaki beylerbeyine teslimine dair alınan temessükün Dîvân-ı Hümâyün'a gönderilmesi hakkındaki hüküm konunun kazasker tarafından takip edildiğini göstermektedir (BA, MD, nr. XII, hk. 1062). Ehl-i örf ile iş birliği yaparak halka zulmeden, halktan zorla para alan ve ferâiz ilmini iyi bilmediğinden miras taksimini yanlış yapan nâibin azlinin câiz olup olmayacağı sorusuna karşılık Şeyhülislâm Hâmid Efendi "Vâcip olur, müslümanlardan aldığı alıverdikten sonra ta'zir lâzım olur" fetvasını vermiştir (*İlmiyye Salnâme-si*, s. 389).

Kazasker veya mevleviyet derecesindeki kadılar arpalık olarak verilen kazalarına bizzat gitmeyip nâib gönderirler ve nâibler "mahkeme-i şer'iyye hâsılatı" adıyla bürken harcın bir kısmını aldıktan sonra ço-